

UKRAIŃCY ZE WSCHODNIEJ SŁOWACJI NA WOŁYNIU W LATACH POWOJENNYCH WEDŁUG DOKUMENTACJI ARCHIWALNEJ I MEMUARYSTYKI

Shulha Svitlana

*starszy wykładowca, Wschodnioeuropejskiego Uniwersytetu
Narodowego imienia Lesi Ukrainki, Łuck, Ukraina*

Streszczenie. W artykule na podstawie analizy materiałów archiwalnych oraz wspomnień jest rozpatrywany proces przesiedlenia i adaptacji Ukraińców ze Wschodniej Słowacji na Wołyń. Odnotowuje się dynamikę liczebności optantów. Opisuje się podejście władz radzieckich do przesiedleńców. Śledzi się proces adaptacji przesiedleńców.

Słowa kluczowe: Wołyń, Wschodnia Słowacja, Ukraińcy, optant, adaptacja.

UKRAINIANS FROM EASTERN SLOVAKIA IN VOLYN IN POST-WAR YEARS ACCORDING TO ARCHIVAL DOCUMENTS AND MEMOIRS

Shulha Svitlana

*candidate of historical sciences, docent., Lesya Ukrainka Eastem European National
University, Lutsk, Ukraine*

Abstract. The article considers the process of resettlement and adaptation of Ukrainians from Eastern Slovakia in Volyn, based on the analysis of archival materials and memoirs. The dynamics of the optans number is monitored. Formation of ideas about measures of the Soviet authorities regarding immigrants is expressed. The process of adaptation of settlers is traced.

Key words. Volyn, Eastern Slovakia, Ukrainians, Option, Adaptation.

УКРАЇНЦІ ЗІ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ НА ВОЛИНІ У ПОВОЄННІ РОКИ ЗА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ ТА МЕМУАРИСТИКОЮ

Шульга Світлана

*кандидат історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки, Луцьк, Україна*

Анотація. У статті на основі аналізу архівних матеріалів та спогадів розглядається процес переселення та адаптації українців зі Східної Словаччини на Волині. Відслідковується динаміка чисельності оптантів. Формується уявлення про заходи радянських органів влади щодо переселенців. Простежується процес адаптації переселенців.

Ключові слова. Волинь, Східна Словаччина, українці, оптація, адаптація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема повоєнного облаштування кордонів Східної Європи та переміщення населення (рееміграція, репатріація, оптація, депортація) у зв'язку із їх змінами є дискутованою в історичних дослідженнях та викликає сталий інтерес. В контексті проблеми визначення причин, відстеження перебігу переселення українців зі Східної Словаччини та їх адаптації на Волині є лише частково розглянутими в окремих розвідках, а отже потребують поглибленого вивчення.

Аналіз останніх досліджень з теми. Окремі аспекти проблеми розглядали в своїх публікаціях Роман Кабачій, словацькі історики Іван Ванат та Міхал Шмігель, чеський вчений Ярослав Вацулік. Вагомим джерелом у дослідженні стали мемуари реоптантів Мікулаша Шкурли, Степана Крушка. Проте, згадані наукові розвідки потребували підтвердження та опертя на архівний матеріал, що ми і спробували зробити.

Виклад основного матеріалу. У Москві 10 липня 1946 р. підписано «Угоду між урядом Чехословацької Республіки і урядом СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини» (*Dohoda mezi vládou ...2018*). Угода поклала початок переселенню волинських чехів до Чехословаччини й українців Словаччини до СРСР, законодавчо оформивши право оптації (добровільний вибір громадянства) (*Центральний державний архів*). За допомогою Угоди Радянський Союз передбачав вирішити проблему нестачі трудових ресурсів в регіоні, водночас уряд ЧСР намагаючись повернути волинських чехів, завбачав розв'язати питання заселення пограниччя після депортації німецького населення та, водночас, і «українське» питання в Східній Словаччині залишалось актуальним.

Із метою реалізації Угоди створено спільну радянсько-чехословацьку комісію та укладено Інструкцію (*Ванат І., 2001, с.142-149*). У ній підкреслювалося, що вибір громадянства й переселення на територію іншої держави здійснюється «на основі повної добровільності» (ст. 2). Оптувати громадянство могли особи, які досягли 18 років, або ціла родина, від імені якої виступає голова, для чого потрібно було подати заяву (ст. 3). Термін подачі заяв установлювався до 15 вересня 1946 р., пізніше дату відтерміновано до 12 грудня, а датою оселення визначено 15 березня 1947 р. До заяви подавали громадянський паспорт, довідку про місце проживання, майновий стан, військовий квиток. За місцем проживання оптанти записувались у реєстр, який зберігався в головного уповноваженого й головного представника, котрі передавали списки до компетентних органів обох держав для погодження. Після погодження особам-оптантам видавали оптаційні посвідчення (для осіб віком від 18 років) і свідоцтво про переселення (для кожної родини) (*Vaculík, Jaroslav, 2001*).

Далі вказувались умови реалізації Угоди: створювалися штати головних уповноважених та головних представників і регулювався порядок їхньої роботи (ст. 6–8); зазначалися правила оформлення документів (ст. 9–12), майна (ст. 35–37) та порядок його вивозу; установлювалися терміни оптації й транспортування; порядок оформлення залишеного майна (ст. 38–40) та вивезеного; формування ешелонів оптантів і їх відправлення. Переселенці могли вивезти із собою 1000 радянських рублів (*Ванат І., 2001, с. 142-149*).

14 жовтня в Москві, а 22–23 листопада 1946 р. у Львові радянські й чехословацькі представники погодили практичні питання про порядок оптації згідно з Угодою від 10 липня 1946 р. Для реалізації Угоди створили Змішану чехословацько-радянську комісію з осідком у Москві, на території Волині визначено місця перебування членів комісії по оптації : Дубно, Здолбунів, Луцьк, Рівне, Сенкевичівка, Шепетівка, Верба та Житомир.

У чеських колоніях Волині почалася підготовка до повернення на батьківщину. Із метою контролю за переселенськими процесами при Волинському облвиконкомі у жовтні 1944 р. створено групу з розселення на чолі з В. В. Маєвським, що свідчило про важливість цього напрямку в діяльності владних органів й масовий їх характер (*Держархів Волинської області. Ф. Р-919.*). Виконавчі комітети районних рад депутатів трудящих регіону уважно розглядали на своїх засіданнях питання прийому, обліку й збереження майна, залишеного чехами. Виняткову увагу приділяли обліку та збереженню житлових будинків, оскільки вони призначалися для заселення оптантів з Чехословаччини. Типовою постановою може слугувати рішення виконкому Сенкевичівської (Волинська обл.) ради депутатів трудящих від 1.02.1947 р., де зазначалося: «...прийняти від райпредставника Уряду СРСР по оптації та переселенню Чехів в Сенкевичівці рухоме і нерухоме майно (будівлі, меблі, інше) по опісям залишеним чеським населенням і забезпечити повну його охорону. 2. Зобов'язати голів с/р (перелік-авт)... взяти на облік і забезпечити збереження і охорону рухомого і нерухомого майна, меблів, будівель і ін. від розбазарювання і грабування до заселення цих будинків переселенцями з Чехословаччини» (мова оригіналу) (*Держархів Волинської області. Ф. Р- 432.*). Такі ж рішення приймалися на засіданні райвиконкому Рожищенської, а у травні 1947 р. – Теремнівської райрад (Волинська область) (*Держархів Волинської області. Ф. Р- 432.*). Чехи Дубинського району (Рівненська область), густо ними заселеного ще в ХІХ ст., залишили 794 будинки, землю, господарські споруди та ін., (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204.*) у Рівненському районі за обліком чехи залишили 588 будинків (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204.*). А отже, словацьким оптантам залишалися добрі статки і земля.

Відповідно до Угоди у лютому – травні 1947 р. 10 912 родин (33 101 особа) волинських чехів повернулися на свою історичну батьківщину.

3 грудня 1946 р. радянські уповноважені з оптації перебували у Східній Словаччині, а також в районних пунктах переселення (Прага, Пльзень, Брно, Братислава, Пряшів, Гуменне, Бардейов, Межилаборці). Акція з переселення українців Словаччини носила агітаційний характер і проводилася чехословацькими владними структурами й радянською стороною, яка отримувала всіляку допомогу державних органів ЧСР (транспорт, зібрання, повідомлення в пресі й радіо). На зборах селян «вербували на оптацію та переселення до СРСР... обіцяли людям процвітання в «справедливій і чесній» країні рад, прекрасне життя, статки і необмежені можливості: землю, працю, безкоштовне шкільництво і медичне обслуговування, великі прибутки і господарства волинських чехів...», – наводить спогади русинів-реоптантів М. Шмігель (*Спогади реоптантів. Michal Šmigel*). При тому підкреслювалося виключно добровільний принцип оптації, однак радянські представники «забували» повідомити, які умови чекають переселенців: повоєнне руйнування, нестача харчів, запекле протистояння між радянською владою й повстанцями, продовження радянізаційних заходів, колективізація тощо. Роман Кабачій слушно вказує, «...Запевнення, що в Україні на переселенців чекають гектари родючої землі та спокійне життя, подіяли на багатьох... Комуністи також майстерно змальовували принади соціалістичного устрою... З переконанням, що “в Росії буде добре” південні лемки пакували клунки та перевозили їх на станції» (*Роман Кабачій, Оптантти: вигнанці зі Словаччини*), і

далі «Тисячі людей наївно повірили московським комісарам-агітаторам, які роз'їжджали по східнословачьких селах і розповідали байки про Радянський Союз і «щасливе» життя трудящих у ньому. Оптанти від'їжджали в СРСР урочисто: під державними чехословацьким і радянським прапорами, портретами Леніна і Сталіна. Не тільки бідні, але й заможні селяни-українці покинули родинні будинки, землю та інше майно в ЧСР і зголосилися до переселення в Україну...» (*Роман Кабачій. Проблеми адаптації переселених з Холмщини...*).

Реоптанти Мікулаш Шкурла у своїх спогадах «Odsúdení do gaja» («Засуджені до раю») наводить гасла агітаторів, звернуті до селян Східної Словаччини: «Ти – малоземельний селянин і не маєш з чого годувати свою велику родину? Підпиши заяву на оптацію на Волинь і навечно забудеш про біду!», «Знаєте, чому радянські солдати перемогли фашизм? Тому що пили молоко від українських корів, які за одне доїння дають 20 л молока», «Віддай свій підпис надії на краший завтрашній день і станеш новою людиною на новій землі!» (*Škurla M., 2004, s.26*).

Агітаційні заклики впали на підготовлений ґрунт, бо східні регіони Словаччини після війни опинились у найтяжчому становищі. Тому серед тих, хто погодився на оптацію, були переважно родини з гірських місцевостей північно-східних округів Словаччини, котрі шукали кращої долі для дітей (*Michal Šmigel, Štefan Kruško, s.111*). «Багато родин переселялося з надією отримати землю, оскільки дома було землі дуже мало й переважно в гірській місцевості, а ще в родинях було 10–12 дітей», – згадує Мікулаш Шкурла (*Škurla M., s.41*). Степан Крушко також зауважує, що молоді люди, наважуючись на переселення, планували отримати в Радянському Союзі освіту, а молоді дівчата – вийти заміж, інші жінки хотіли знайти на Волині своїх наречених, які воювали або перебували в загонах повстанців (*Крушко С., 1997, с.59*). Звільнення від фашистів словацької землі та роль, яку відіграв у цьому радянський солдат, безумовно, також сприяли формуванню почуття вдячності й створювали в уяві місцевого українця образ великої держави, де щасливо живуть прості люди. Так, традиційне русофільство, яке панувало в регіоні з XIX ст., трансформувалося в радянофільство, що й відіграло посутню роль у переселенні. Проте, незважаючи на агітацію не було отримано очікуваних результатів.

До визначеної дати подачі заяв (15 березня 1947 р.) лише 2506 родин (або 10 446 осіб) виявили бажання переселитися. Наприкінці січня 1947 р. вирушили транспорти з українцями-оптантами на Волинь, куди переселилася, за І. Ванатом, 2841 українська родина (12 401 особа) із Чехословаччини (*Крушко С., 1997, с. 41*). Дещо інші дані подають С. Крушко (*Крушко С. Оптанти, с. 205*), Я. Вацулік (*Vaculík J. Dějiny volyňských Čechů s.41*), М. Шмігель й С. Крушко (2011 р.) (*Michal Šmigel, Štefan Kruško, s.156*). Міхал Шмігель звертає увагу на національний склад оптантів, серед яких 75 % були русинами, близько 10 % – словаки, до 10 % – росіяни й українці, інші – білоруси, угорці, поляки, євреї, роми. У цій частині також міститься певна суперечлива складова, оскільки І. Ванат констатує, що до Радянського Союзу переселилося 96,88 % українців із Пряшівщини (*Ванат І. с.40*).

Отже, переселення українського населення зі Словаччини на територію Волині не розв'язало проблеми жодної зі сторін. Кількість словацьких оптантів і реемігрантів-волинських чехів аж ніяк не могла компенсувати людські втрати СРСР, на що він очікував. З огляду на статистичні дані, рееміграція чехів (33 тис.)

і переселення оптантів із Чехословаччини (12 тис.) суттєво не змінили баланс населення та трудових ресурсів регіону. У Словаччині з виїздом оптантів «українське» питання залишалось актуальним, а господарства, залишені українцями/русинами, приходили в занепад, відчувалася нестача робочої сили, змінювалася етнічна конфігурація краю й у результаті заселення краю іноетнічним населенням українці виявляли початки асиміляції та визнавали себе словаками.

Переселення з ЧСР проходило протягом січня – травня 1947 р. Перший потяг рушив зі станції Бардіїв 27 січня 1947 р., у 14 вагонах перебувало 140 мешканців с. Луків Бардіївського округу. Вагони прикрашали портретами Сталіна й Леніна, прапорами. На станції відбувся мітинг, у якому взяли участь посол СРСР у Чехословаччині В. Зорін, Генеральний консул СРСР у Братиславі Н. Дем'янов, Уповноважений СРСР у ЧСР О. Могила. Перший ешелон із Чехословаччини прибув до с. Мирогоща 11 лютого 1947 р. із 32 родинами оптантів. У зворотному напрямку 7 лютого до Кошиць прибув перший ешелон із волинськими чехами (*Крушко С. Оптанти. С. 55, 56, 62*).

Мікулаш Шкурла у своїх спогадах описує перші свої враження від побаченого в Україні: «...ближче до України ми наближались... Перед нами була реальна дійсність: випалені села та міста, розбиті мости, дороги, фабрики, заводи. Натовпи голодних жебраків і всіляких злодіїв... просили їсти і дивилися, що вкрасти. Дивитися на то було страшно. ... Вже не співали веселих пісень» (*Škurla M. Odsúdení do raja. s. 29*). Оптанти з перших днів перебування на території СРСР зіткнулися із низкою проблем: нестача транспорту, затримки відправлення (ешелон, у якому їхав М. Шкурла тримали у Львові два тижні, а потім ще два тижні «у чистому полі» на станції Сенкевичівка), неузгодженість дій влади, небезпека крадіжок тощо. Це була реальність, про яку нічого не говорили оптантам радянські агітатори, проте визнавала, хоча й через секретні повідомлення влада (*Чорна книга України, Ф. Зубанича, В. Яворівського, 1998, с.162-166*).

Волинський і Рівненський виконкоми слідували за прибуттям оптантів із Чехословаччини й намагалися їх скеровувати для оселення в колишні чеські колонії, обраховували кількість оптантів за районами та селами. На станцію Дубно, наприклад, прибували потяги з оптантами, відправлені з Чехословаччини 29 січня, 11 лютого, 21 і 28 березня, 2, 3 і 10 квітня (станції відправлення Бардіїв, Пардубіце, Подолінець, Сніна, Братислава) (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-491*). Оптанти розселялись у Рівненській області, а найбільша їх кількість – у Дубинському районі – 410 сімей (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204*). На територію Волинської області станом на 1.03.1947 р. прибуло 117 сімей і 640 осіб (*Держархів Волинської області. Ф. Р-919*), уже наприкінці березня – 506 сімей та 2382 особи, у квітні – 655 сімей і 3018 осіб (*Держархів Волинської області. Ф. Р-919*) (найбільше оптантів оселилось у Купичеві – 105 сімей і 437 осіб (*Держархів Волинської області. Ф. Р-919*)). Наприкінці оптації в селах Волинської області оселилося всього 670 сімей і 3244 особи, із них у Чехословаччині не залишили майна близько 150 сімей, залишили – 520; дітей шкільного віку 458 чол., навчалися в школі – 321 особа, багатодітних – 86 сімей (дані станом на 1.09.1947) (*Держархів Волинської області. Ф. Р-919*). Водночас на територію області прибуло 14 748 господарств і 52 350 осіб із Польщі (*Держархів Волинської області. Ф. Р-919*). Отже, оптанти з Чехословаччини склали лише 22 % від

кількості переселенців із Польщі, що стало одним із важливих факторів неузгодженості й конфліктності між самими переселенцями, між переселенцями з Польщі та Чехословаччини, між переселенцями й владою, між місцевими мешканцями та переселенцями.

Органи влади на місцях не завжди вчасно реагували на приїзд переселенців, охорона їхнього майна була відсутня, унаслідок чого вони втратили частину його (одяг, картопля тощо) ще в дорозі, на що скаржилися представникам комісії Верховної Ради України оптанти І. Чопак, І. Лесни, І. Гуляш (Держархів Рівненської області. Ф. Р-204). Місцева влада свосчасно не забезпечувала переселенців транспортом, тому ті змушені були іноді довго перебувати на станції без харчування, оплачувати самостійно транспортування господарств тощо.

Одним із найважливіших питань переселення на територію Волині було житлове. Відповідно до домовленостей оптанти поселялись у будинки чехів-реємігрантів. Уже 27 січня 1947 р. відділ із розселення українського населення при Волинському облвиконкомі дав розпорядження про прибуття українських господарств із Чехословаччини, у якому зазначалося: «...розселити їх в чеських будинках по одному господарству в кожному будинку, попередньо домовившись з чеським господарством...». Основні положення щодо прийняття оптантів із Чехословаччини зафіксовано постановою №173 виконкому Волинського обласної ради депутатів трудящих від 31.03.1947 р. «О расселении и хозяйственном устройстве переселенцев из Чехословацкой республики в села Вольнской области», відповідно до якого затверджено план розселення оптантів (усього 988 господарств) (Держархів Волинської області. Ф. Р-580).

У довідці відділу по переселенню від 1 листопада 1947 р. вказується кількість будинків, залишених чехами на території Волинської області (1587) (Держархів Волинської області. Ф. Р-919). Проте згадана цифра не збігається з попередніми даними за березень 1947 р. (1663 будинки) (Держархів Волинської області. Ф. Р-919), та квітень 1948 р. (1694 будинки) (Держархів Волинської області. Ф. Р-919). Якщо зіставити кількість прибулих у Волинську область українців (670 родин, 3264 особи) та кількість житлових будинків (1587 станом на 1.11.1947 р.), що їх залишили волинські чехи, то стає зрозумілим, що переселенці могли бути забезпечені житлом повністю. Іван Ванат підрахував, що прибулих переселенців зі Словаччини було лише 34 % до загальної кількості виселених чехів і 64,5 % до числа ними залишених господарств (Ванат І., с.53).

Із прибуттям переселенці обирали домогосподарства. «Спосіб, тип, розміри і якість житла заспокоювали оптантів», ураховувалось і те, що одні переселенці мали документи про оцінку залишеного ними в Словаччині майна, а інші – ні. Тому «ті, які мали “оцінку”, могли собі вибрати кращий будинок, більший за розмірами. Вибирали частіше муровані, під бляхою, зі стодолюю, хлівом, криницею, льохом, садком і городом коло хати», інші «мусили заспокоїтися із невеликим дерев'яним будиночком і надіятися на свої роботящі руки» (Крушко С., с.95).

Водночас у листопаді 1947 р. відділ із переселення Волинського виконкому фіксував: із 1587 залишених чехами будинків переселенцями з Чехословаччини (усього 670 сімей) зайнято лише 641, польськими переселенцями – 809, радянськими органами – 137, інші 29 сімей, що не мали будинків у Чехословаччині, жили з родичами. Найбільша кількість оптантів оселилась й

отримала будинки у Сенкевичівському (188 сімей, 913 осіб) та Горохівському районах (146 сімей 668 осіб), усього по області 670 сімей і 3244 особи (*Держархів Волинської області. Ф. Р-919*).

У Держархівах Волинської та Рівненської областей документів, що фіксують факти заселення призначених для опантів будинків переселенцями з Польщі чи місцевим населення або органами влади, зберігається значна кількість. Вони свідчать про незадовільне вирішення владою житлового питання переселенців загалом, унаслідок чого українці з Польщі самовільно заселяли чеські будинки й це викликало конфлікт з опантами. У такому разі органи влади вдавалися до виселень, однак ці заходи були малоефективними. Так, у с. Липляни неподалік Луцька чехами залишено 17 будівель, а передано опантам лише сім, водночас польські переселенці зайняли дев'ять із них (*Держархів Волинської області. Ф. Р-919*). Сенкевичівський райвиконком неодноразово розглядав питання про самовільне заселення чеських будинків (*Держархів Волинської області. Ф. Р-432*). Так, 3.10.1947 р. райвиконком вирішив «переселити громадян-переселенців з Польщі в інші села району» (усього 64 особи) із колишніх чеських сіл Губин, Сергіївка, Загаї, Гаєнки, Шклінь, Шклінь-II (*Держархів Волинської області. Ф. Р-432*). Подібне рішення прийняв і райвиконком Луцької райради 8.03.1947 р. щодо переселенців в с. Боратин (*Держархів Волинської області. Ф. Р-777*).

Окрім того, чеські будинки займали місцеві селяни, а також радянські установи: організовували школи, медичні пункти, передавали колгоспам тощо. Уже в січні 1947 р., на початку оптації, Луцький райвиконком прийняв рішення про передачу чеських будинків школам району (5), сільським радам (10), лікарням, клубам, аптекам, медичним пунктам, пожежним депо тощо (25) (*Держархів Волинської області. Ф. Р-777*), зауважимо, що рішення приймалося ще до приїзду опантів. За даними Сенкевичівського райвиконкому у березні 1947 р. усі 156 господарств опантів отримали будинки й землю, однак перевіркою встановлено, що в селах Мерцалово та Гаєнки «...справами переселенців ніхто серйозно не займається, ...переселенці не наділені землею, а в с. Мерцалово переселенці розселені по 2–3 сім'ї при наявності вільних чеських будинків» (*Держархів Волинської області. Ф. Р-919*).

У Рівненській області, як свідчать документи, наділення опантів житлом проводилося незадовільно. За підрахунками І. Ваната, в область прибуло 7713 опантів, найбільше їх оселилося в Дубинському (1821 особа) та Здолбунівському (1404 особи) районах (*Ванат І., Держархів Рівненської області. Ф. Р-654*). У вересні 1947 р. виконком Рівненської облради, розглядаючи господарський устрій опантів, відзначав: «...облаштування відбувається незадовільно, ... сім'ї не забезпечені житловими і господарськими спорудами, ... частина з них не наділена землею...» (*Держархів Рівненської області. Ф. Р- 204*). Наприклад, у Здолбунівському районі з 691 чеського будинка опантам зі Чехословаччини передано тільки 256, поряд із тим сімей опантів у район прибуло 284 (*Ванат І. Волинська акція. Таблиці*). Одночасно переселенцям із Польщі передано 248 будинків, організаціям та підприємствам – 61, під квартири робітникам і службовцям райцентру – 108, місцевим мешканцям – 18 (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204*). В Острозькому районі з 93 чеських будинків опантам передано лише 80, при тому в с. Завидів, Гай і Мощаниця по 2–3–4 сім'ї жили разом, водночас 61

переселенець із Польщі живе в чеських будинках, які за ними не закріплені. У Мощаниці за наявності 71 житлового будинка райвиконком «категорично відмовляється передавати їх переселенцям, оскільки там передбачено організувати районний центр» (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204*).

Так, С. Крушко описує поневіряння оптантів із округа Комлоша у пошуках осель: «...комлошани розбрелися у пошуках якихось будиночків, ...знайшли...в них свавільно поселилися квартиранти-лемки, що приїхали зі сходу України. Знову, гнів, ненависть, недовір'я, страх. Місцеві власті з уповноваженими насилу йшли їх виселяти – ті всіляко боронилися, доказували свою правду, право на будинок. Люди почали роздумувати про повернення додому» (*Крушко С. Оптанти. С. 152*).

Через рік після переселення, у березні 1948 р., виконком Рівненської облради вкотре зазначав: «...в Рівненському районі, наприклад, списки переселенців точні відсутні... переселенці розселялися самі. У с. Грушвиця, Шпаків Великий і Квасилів переселенці з Польщі і Чехословаччини до сих пір живуть разом ...описи майна не розраховані...» (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204*). Через два роки після оптації, у березні 1949 р. виявилося, що постанови про надання житла не виконуються, зокрема в Здолбунівському та Вербському районах не звільнено призначених для оптантів 50 будинків, зайнятих різними організаціями (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204*).

Отже, радянські органи докладали певних зусиль для облаштування переселенців із Чехословаччини, однак їх намагання наштовхувалися на значні організаційні труднощі, рішення виконкомів не виконувалися, відчувався опір із боку місцевого населення та переселенців із Польщі, які самовільно займали багаті оселі чехів. Районні органи влади, усупереч постановам про передачу будинків, господарських споруд та землі волинських чехів оптантам із Чехословаччини, приймали рішення про їх розподіл відповідно до власних потреб, а іноді – ще до приїзду оптантів. У результаті на початку переселення певна кількість оптантів не змогла отримати окреме житло. Переселенці розміщалися по кілька сімей в одному будинку або разом із переселенцями з Польщі. Упродовж наступних років проблему до кінця не розв'язано, житлові будинки протягом 2–3 років за переселенцями не закріплювали юридично, а тому формувалося підґрунтя для позбавлення їх власності. Природно, що українці із Польщі та місцеве населення вважали себе в праві отримати те, що розміщене на їхній землі, проте залишалися таємні образи в одних та інших переселенців, що уможливило конфлікти й впливало на їх адаптацію в новому середовищі, співжиття та спілкування з місцевими селянами й органами влади, а отже, і породжувало бажання повернутися до батьківщини.

Оселяючись, оптанти отримували також землю, залишені чехами посіви, присадибні ділянки тощо. Так, сільська рада колишньої чеської колонії с. Баківці поблизу Луцька в березні 1947 р. наділила 24 сім'ї оптантів 189,67 га землі, зокрема 10,37 га садків, 160,20 га ріллі, 9,80 га сінокосів, 9,30 га для інших потреб. Цією ж постановою як компенсацію згідно з наданими документами вони отримали з посівів чеських господарів озимих посівів 34,15 га, зокрема жита 18,65 га, пшениці – 3,25 га, клеверу – 12,25 га. (*Держархів Волинської області. Ф. Р-777*). У Дубинському районі Рівненської області на 388 сімей виділено 1596 га землі, у середньому по 4 га на сім'ю, 412 га посівів (проти 122 га залишених у

Чехословаччині) (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204*). Поряд із тим, у деяких селах землю не реєстрували у власність або в документах не фіксувалися кордони ділянок, їх площа тощо, призначеною для них землею користувалися переселенці з Польщі, частину землі державні органи використовували як підсобні господарства, тоді як для опантів їх не вистачало (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204*).

Зрозуміло, для українського селянина земля була основною цінністю. Надто довго селянин очікував на неї: коли поміщик-поляк її забирав собі, коли в міжвоєнні роки українець дивився як польські осадники, її не обробляючи, занегаювали й здавали в оренду, коли радянська влада почала проголошувати його землю спільною власністю. Після реєстрації чехів місцеві селяни плекали сподівання про їхню землю. Коли стало зрозуміло, що в цієї землі вже є господарі – опанти, – оселення останніх викликало незадоволення та конфлікти. Тому можна погодитись із думкою Р. Кабачія про те, що «питання землі справді було болучим для волинських українців». Водночас, на нашу думку, слова про патологічну ненависть місцевих українців до опантів із-за землі є некоректними та не відповідають дійсності (*Роман Кабачій. Перебування опантів з Пряшівщини в Україні*). Наступні роки колективізації, очевидно, допомогли місцевим селянам та опантам порозумітися: ніхто не хотів віддавати таку омріяну землю в колгоспи. Місцеві селяни й опанти виявились ошуканими владою.

Документи Волинського та Рівненського держархівів фіксують також гострі проблеми із влаштуванням дітей. Старших дітей опанти влаштовували до школи, однак там вони стикались із нерозумінням і неприйняттям, інколи й грубістю. У довідці про становище опантів у Рівненському районі (квітень-травень 1948 р.) зазначалося, що «...діти 5-го і старших класів не охоплені учбовою роботою через відсутність таких класів в селах» (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 108*). Далі наведено приклад с. Квасилова, де діти опантів І. І. Парагузіч і І. М. Шкуманіч спочатку були прийняті до 5-го класу гімназії в Здолбунові, а згодом відраховані, «тому, що в школі наче не було місць, а коли батько звернувся до директора, той відповів йому грубістю “...эта школа не для вас, гуцулов, и убирайтесь отсюда вон, вам здесь не место. Вы люди безкультурные. Уезжайте откуда приехали”» (мова оригіналу) (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 108*). Подібна скарга надійшла й від опанта Русина Андрія Степановича, який вимагав, щоб у Квасиліві відкрили семилітку, оскільки в Здолбунові його дітей до школи не приймали та називали «гуцулами» (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 4. Спр. 79. Арк. 108*). Мова опантів була не зовсім зрозумілою для волинян, хоча в колишніх чеських колоніях мовних проблем не було, чехи з українцями й поляками жили поряд багато років, розуміючи одне одного, а їхні діти ходили разом до школи. Проте, як зауважує С. Крушко, дітей іноді записували до молодших класів, оскільки вони не володіли літературною українською мовою, а також спостерігалася певна неузгодженість шкільних програм. Проте автор відзначає, що вже через рік-два молоді переселенці добре оволоділи мовою, могли робити поодинокі помилки (наприклад вживали «и» замість «і») (*Крушко С. Опанти. С. 130, 71*).

Отже, матеріальне та житлове забезпечення переселенців, за міждержавною угодою, органами радянської влади було здійснене не повністю, існували проблеми з освітою дітей, із боку місцевого населення опанти натрапили на

незадоволення та іноді вороже ставлення. Реалізація рішень, постанов тощо була проблематичною й через кілька років після оптації. Тому серед оптантів почалися незадоволення та виявлялися бажання повернення.

Через півроку після переселення у вересні – жовтні 1947 р. за завданням ЦК КП(б)У і Ради міністрів УРСР створено спеціальну бригаду та проведено перевірку організації господарського влаштування переселенців із Чехословаччини у Волинській і Рівненській областях. На Волинь відправлено спеціальну бригаду, яка підтвердила всі порушення, що здійснювалися працівниками державних установ. Член бригади Косіцин відзначав у довідці (квітень 1948 р.), що «надходять заяви про повернення до Чехословаччини.... Така вимога про виїзд (на його думку) є не лише вимогою, а є засобом для вирішення проблем їх проживання. Частина хоче повернутися, оскільки залишила сім'ї, дітей, батьків. Інші пояснюють, що в Чехословаччині вони жили в інших природних умовах і вони не можуть звикнути до місцевих... Окрім того, деякі партійні та радянські працівники займалися залякуванням переселенців, тоді райвиконком їх "привлек к ответственности"».

Деякі з переселенців використовують ситуацію у власних цілях, беруть на себе зобов'язання збирання грошей і клопотання про виїзд у Чехословаччину. Так, Важко Степан із с. Губин II збирав з переселенців по 100 рублів на поїздку до Москви з клопотанням. Тим самим займався Пуриг М. И. із с. Гаєнки. ... Крім того, помічено антагонізм між переселенцями з Польщі і Чехословаччини. ... Незадоволені групи мріють про переїзд ... і не виключена можливість провокативних виїздів» (*Держархів Волинської області. Ф. Р-919*).

У Здолбунівському районі Рівненської області бригада з'ясувала, що основна частина переселенців «в господарському стосунку влаштована добре», проте порушення з боку місцевих органів влади викликають їхнє незадоволення, чим скористалися «ворожі елементи», які проводять «агітацію проти політики радянської влади». Далі керівник означеної бригади А. С. Булгаков указував, що якийсь Деркалович (або Дрикалович) збирає гроші та вже тричі їздив до Москви в Чехословацьке консульство, де йому обіцяли оформити документи для виїзду до ЧСР; він, нібито, мав агентурну сітку з переселенців у районах Рівненської та Волинської областей, за що й був заарештований (ІЦДАГО України). А отже, перші кроки на українській землі виявилися для оптантів дуже складними. Унаслідок неорганізованості, безладдя у діяльності органів влади, а іноді й навмисних дій, переселенці опинилися сам на сам із проблемами оселення, облаштування господарства та побуту, а тому природно виникало бажання повернутися.

Репресивні органи СРСР також долучалися до прискіпливого нагляду за оптантами. Так, у квітні 1948 р. Міністерство державної безпеки доповідало В. М. Молотову про еміграційні настрої серед оптантів (*Чорна книга України. С. 462–466*). Констатуючи факти невідповідності й нерозпорядливості місцевих органів влади щодо переселення, міністр державної безпеки Савченко доповідав В. М. Молотову, що ворожі елементи серед переселенців проводять антирадянську пропаганду, під їх впливом переселенці пишуть листи до посольства ЧСР у Москві, до Верховної Ради з вимогами повернути їх до Чехословаччини. У березні-квітні 1948 р. такі заяви надійшли від переселенців с. Підвисоке Козинського району, від 92 переселенців с. Турковичі Вербського

району, від 390 переселенців, котрі проживали в Дубинському, Рівненському й Мізоцькому районах Рівненської області, при тому переселенці заявляли, що в разі відмови у виїзді вони самовільно залишать межі СРСР. У с. Підвисоке 15 листопада 1947 р. еміведисти зганяли селян-переселенців на збори, ті відмовлялися й відповідали: «Ми не хочемо слухати вашої брехні, ви вже раз нас обманули переселенням із Чехії, і тепер більше нічого не хочемо, тільки повернути на свою землю». У відповідь почули, що про таке нема чого й мріяти, відказали: «Якщо діждемося весни, то на животах засунемося в Чехію» (*Реабілітовані історією. Рівненська область/редкол. Тому*).

У ніч із 5 на 6 травня 1948 р. переселенці сіл Шпакове (Шпаків), Мартинівка й Квасилів Рівненського району повантажили свої речі та готувалися до виїзду. У доповідній записці начальника УМДБ по Рівненській області про ініціаторів та організаторів повернення цих переселенців до Чехословаччини від 14 травня 1948 р. подано характеристику та зазначено наміри 40 переселенців, які збирають речі, розпродують худобу, «ведуть агітацію, готуються до переїзду» (*ЦДАГО України. Ф.*) 10 травня 1948 р. подібну акцію провели в селах Мирогоща й Молодове Дубинського району. Відзначимо, що секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма, повідомляючи про згадані факти М. Хрущову, просив вирішити питання про «вилучення організаторів..., які провокують переселенців на виїзд», шляхом їх висилки за межі України, усього 80–90 родин (із загальної кількості 1800 родин) (*Чорна книга України. С. 462–466*), а отже, питання пропонувалося вирішити вже відомими методами – через депортацію.

Отже, влада визнавала проблеми з облаштуванням переселенців, однак намагалася шукати винних в усіх негараздах у середовищі самих оптантів. Уже згаданий В. В. Маєвський доповідав Управлінню при Раді Міністрів УРСР у справах евакуації, що «...серед них проводиться ворожа робота куркулями, дрібними фабрикантами і духівництвом, які з ними приїхали. Тому частина переселенців погано налаштована і заявляє про те, щоб їх повернули назад в Чехословаччину, висуваючи причини, що тут клімат поганий, вода погана, немає гір... *Вобщем, причины несущественные* і ми витрачаємо багато часу на те, щоб переконати їх в тому, що вони приїхали на *родину*, що нікуди вони більше не поїдуть і жити будуть краще, ніж жили в Чехословаччині» (курсив *авт.*) (*ЦДАГО України Оп. 23. Спр. 7. Арк. 40–420*).

Критична для влади ситуація склалася у селах Боратин та Гуца поблизу Луцька (грудень 1948 р.). Оптанти с. Гуца (30 господарств) відмовлялися надавати описи залишеного майна для розрахунків навіть після тригодинної розмови, за словами представника влади, «мотивирую нелепые мотивировки. Настроение большинства их вернуться обратно. Сговор, как видно, организованный...» (мова оригіналу) (*Спр. 10. Арк. 27*). У Боратині 27.12.1948 р. працівники вирішили йти «по хатах», переселенці «показували документи, а потім швидко їх ховали й здавати відмовлялися». Тому В. В. Маєвський робить висновок: «Настрій переселенців ще гірший, ніж у с. Гуца... Заявляють, що розрахунки здійснювати не будемо і відправте нас назад в Чехословаччину» (*Спр. 10. Арк. 26*). Отже, налаштування переселенців до повернення не визнавалося владою як вираз незадоволення її діями, радянські чиновники пояснювали всі конфлікти з переселенцями їх неосвіченістю або організованим супротивом.

Оптанти, як бачимо, намагалися самотужки розв'язувати свої проблеми. Вони готували листи до радянських органів, відправляли найрішучіших оптантів до Москви з проханням про повернення, діяли й більш активно (*Держархів Рівненської області. Ф. Р-204*).

Влада проводила колективізацію західних областей України в стислі строки, вона зачепила й господарства оптантів. Окрім того, для оптантів закінчився дворічний строк звільнення від податків і вони, як усі селяни, змушені були їх сплачувати. Не дарма М. Шкурла одну з частин своїх спогадів назвав «Ніч колективізації» (*Škurla M. Odsúdení do raja. S. 41–44, 129–131*). Колективізація кардинально змінила становище оптантів зі Словаччини, вони втратили те, за чим їхали в Україну, і «...опинилися там, де були на початку» (*Ibid. S. 41*).

Значною для влади проблемою в 40-х роках ХХ ст. була боротьба з повстанським підпіллям. Як говорить Р. Кабачій, «перші роки на новому місці протікали ... неспокійно (відкриттям для словацьких українців була боротьба УПА на західних землях)» (*Роман Кабачій. Оптанти: вигнанці зі Словаччини*). На нашу думку, переселенці використовувалися владою як відволікаючий чи стримувальний фактор, що, в свою чергу, стало додатковим фактором конфлікту між оптантами та місцевим населенням, яке в більшості підтримувало повстанців. Українці зі Словаччини опинилися між молотом та ковадлом: люди зі зброєю, чи то оунівці, чи то грабіжники, чи то голова сільради, – переселенцями ототожнювалися (усі українці), оскільки й одні, й інші вимагали від них, податків, їжі, одягу, грабували тощо. Степан Крушко наголошує: «...все це підсилювало відчуття чужини, неприязнь до неї, до советського режиму, всього, в тому числі українського, та прагнення повернутися на Пряшівщину» (*Ванат І, 2001. с. 217*). Із такими твердженнями, безумовно, можна погодитися.

А отже, застосовані радянською владою заходи щодо переселення словацьких українців, що відображені у архівних документах, не дали очікуваних результатів, проблеми залишалися нерозв'язаними, переселенці не могли «увійти» до місцевого соціуму, адаптуватися, не сприймали «радянського способу життя» і намагалися повертатися, бажання та потреби самих переселенців бралися до уваги лише як другорядні, що засвідчує хибність прийнятого рішення про переселення. Найважливішою стала проблема адаптації в новому «своєму/чужому» середовищі, причини складного адаптаційного процесу полягали, насамперед, у відсутності свідомої, сформованої самоідентифікації оптантів як українців, чи словаків, чи чехів. Водночас, переселенці абсолютно чітко усвідомлювали свою окремішність, їм були близькі швидше волинські чехи, аніж місцеві українці. Як свідчать документи, оптантів наділено землею, однак скоро її усупільнили в колгоспах, а отже, залишивши свою землю у Словаччині, вони її втратили й на Волині; оптанти зіткнулись із проблемами шкільної освіти дітей; оптантам не була відома суспільно-політична ситуація в регіоні; розв'язуючи проблеми процесу радянської організації, вони потрапили в самий центр протистояння радянської влади й українських повстанців.

References:

1. Ванат І. Волинська акція. Пряшів, 2001. 217 с.
2. Держархів Волинської області. Ф. Р- 432. Виконавчий комітет Сенкевичівської районної Ради депутатів трудящих Оп. 2. Спр. 10.

3. Там само. Спр. 11.
4. Там само. Спр. 14.
5. Там само. Ф. Р- 417. Виконавчий комітет Теремнівської районної Ради депутатів трудящих. Оп. 2. Спр. 5.
6. Там само. Ф. Р-580. Оп. 1. Спр. 18.
7. Там само. Ф. Р-777. Виконавчий комітет Луцької районної Ради депутатів трудящих. Оп. 1. Спр. 35.
8. Там само. Спр. 36.
9. Там само. Ф. Р-919. Відділ по розселенню українського населення при Волинському облвиконкомі, м. Луцьк. Оп. 1. Спр. 7.
10. Там само. Оп. 1. Спр. 10.
11. Там само. Спр. 11.
12. Держархів Рівненської області. Ф. Р-204. Виконавчий комітет Рівненської обласної ради депутатів трудящих. Оп. 4. Спр. 45.
13. Там само. Спр. 79.
14. Там само. Спр. 83.
15. Там само. Спр. 112.
16. Там само. Оп. 8. Спр. 2.
17. Там само. Ф. Р- 491. Дубинський виконком районної Ради депутатів трудящих. м. Дубно, Рівненська область. Оп. 3. Спр. 14.
18. Крушко С. Оптанти: зб. ст., спогадів, док. і фотографій. Пряшев, 1997. 268 с.
19. Реабілітовані історією. Рівненська область/редкол. тому (співголова В. А. Королюк, співголова С. І. Павлюк, відповідальний секретар А. А. Жив'юк та ін.); упорядник А. Жив'юк. Кн. 2. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. 612 с.
20. Роман Кабачій. Оптанти: вигнанці зі Словаччини. URL: <http://lemky.com/history/365-perebuvannya-optantv-z-pryashvschini-v-ukrayin-rozderta-totozhnst.html>
21. Роман Кабачій. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945–1948 pp). URL: <http://forum.lemky.com/>
22. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 284.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. Центральний Комітет Компартії України. Оп. 23. Спр. 7.
24. Там само. Спр. 10.
25. Там само. Спр. 129.
26. Там само. Спр. 5165.
27. Чорна книга України: зб. док., архівних матеріалів, листів, доп., ст., дослідж., есе/упоряд., ред. Ф. Зубанича; передмова В. Яворівського. Київ: Вид. центр «Просвіта», 1998. 784 с.
28. Dohoda mezi vládou Československé republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o právu opce a vzájemného přesídlení občanů české a slovenské národnosti, žijících ve Svazu Sovětských Socialistických Republik na území bývalé Volyňské gubernie, a československých občanů ukrajinské, ruské a běloruské národnosti, žijících na území Československa, podepsané v Moskvě dne 10. července 1946. URL: http://www.psp.cz/eknih/1946uns/tisky/t0062_01.htm (12.02.2018).
29. Michal Šmigel'– Štefan Kruško. Opcia a presídlenie Rusínov do SSSR (1945-1947). Na základe československo-sovietskej dogody z 10. júla 1946. Bratislava: GORALINGA, 2011. 340 s.
30. Vaculík, Jaroslav: Dějiny volyňských Čechů. III. Díl. 1945-1948. Praha, 2001. 218 s.
31. Škurla M. Odsúdení do raja. Svidník: Tlačiareň svidnícka, s.r.o., 2004. 166 s.